

**O'G'UZ SHEVALARIDAGI POLISEMANTIK SO'ZLARNING LEKSIK
QATLAMLARI (ARAB TILIDAN KIRIB KELGAN SO'ZLAR)**

Sa'dullayeva Mohira Sobirovna

Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: mohirasobirovna2020@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada M.Begaliyevning "Qorabuloq shevasi" kitobidagi lug'at tarkibida kelgan o'g'uz lahjasidagi ko'p ma'noli so'zlarning ma'lum bir qismi arab tiliga mansub ekanligi tahlil qilingan. So'zlar lug'atdan aynan olingan va "O'zbek tilining izohli lug'ati"da kelib chiqishi, mohiyati tahlil qilingan. Shuningdek, ko'p ma'noli so'zlarning har biriga gaplar orqali misollar keltirilgan.

Key words. Sheva, dialektologiya, lahja, polisemiya, leksik qatlam, lug'at, arab tili, tahlil, adabiy til, fonetik hodisa.

Adabiy til tushunchasining hajmi va qo'llanilish doirasini lahja va shevalar bilan birga tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Dialektologiya bo'limi tilshunoslikda shevalarni o'rganuvchi bo'lim sanaladi. Adabiy tilda qo'llanilmaydigan, ma'lum hudud doirasida keng qo'llanilib, shu hududda yashovchi aholi vakillarigagina tushunarli bo'lgan shevalar vaqt o'tib o'rni bilan adabiy tilga qabul qilinishi haqida ma'lumotga egamiz.

XX asrning 50-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab shevalarga nisbatan amaliy ishlar olib borish, fikr almashish va fanning dialektologiya deb atalmish sohasiga jiddiy e'tibor qaratish boshlangan. Bu yo'lda juda ko'p olimlarning zahmatli yo'llari va ilmiy ishlari sababli sheva yo'nalishida ko'plab bilimlarga egamiz. Shevalarni tadqiq qilishda juda ko'p tarmoqlarga bo'lib o'rganish mumkin. Dastlab, lahjalarining qarluq, qipchoq, o'g'uz kabi tarmoqlarga bo'linishi, tarkibiy qismlari tahlil qilinishi ishning yo'nalishlarini aniqlab beradi.

Ilmiy va diniy adabiyotlar arab tilini, fors-tojik mumtoz adabiyoti, shuningdek, yonma-yon yashash va aloqalar tojik tilini o'zbek urug'lari tiliga fonetik, leksik-semantik ta'sir o'tkazganini ta'kidlash lozim. Shuning natijasida, o'zbek tilida o'zgarishlar, so'zlarda torayish va kengayish, orfoepik, orfografik xususiyatlar o'zini namoyon etgan va bugungi kunda ham davom etmoqda.

O'g'uz laahjasi leksikasining asosiy qismini o'zbek adabiy tilida ishlatiladigan umumturkiy so'zlar tashkil qiladi. Shevalar leksikasida forscha so'zlar arabcha so'zlarga qaraganda ko'pchilikni tashkil etadi.

Quyida M.Begaliyevning "Qorabuloq shevasi" asaridagi lug'at tarkibida kelgan arabcha polisemiylar misollar keltirish orqali fikrimizni mustahkamlaymiz. Ishimizning yo'nalishi esa o'g'uz lahjasiga xos polisemantik so'zlardir. Ularning leksik qatlamlaridan o'zlashgan so'zlarga murojaat qilamiz. Arab tilidan kirib kelgan va iste'molda bo'lgan leksemalarning tahlili, bugungi kunda ularning ishlatilish yoki ishlatilmasligi, shuningdek, fonetik o'zgarishlarini izohlaymiz. Shuni ta'kidlash joizki, asl turkiy so'zlar asosiy qismni tashkil etadi, lekin biz hozir arab tilidan o'zlashgan so'zlar haqida fikr

yuritimiz. Demak, M.Begaliyevning “Qorabuloq shevasi”da 35 dan ortiq polisemantik soʻz ajratib olindi, shundan arab tiliga mansub polisemiyalar quyidagilar:

(Soʻzlar lugʻatda keltirilganidek aynan yozildi)

1. Әмәл (араб) 1. Кундалик иш, фаолият. 2. Мансаб, мартаба, лавозим. 3. Чора, илож. 4. Математик ҳисобнинг ҳар бир тури. Тўрт амал.

“Amal” soʻzi bugungi kunda ham nutqimizda faol ishlatiladi, hatto adabiy tilda mavjud soʻzlar qatorida turadi. Polisemiyalarning maʼnolariga toʻxtaladigan boʻlsak, quyidagi gaplarni keltiramiz. Demak, birinchi maʼnoda: *Sen shu amalingni hech qoʻymading*. Ikkinchi gapda: *Shu amalda yana qancha faoliyat yuritmoqchisan?* Uchinchi maʼnoga koʻra, *Bir amal qilish kerak yoki tamom boʻlamiz*. Koʻp maʼnoli soʻzning toʻrtinchi izohiga: *Doskaga yozilgan amallarni bajaring*.

2. Азамат (араб) 1. Баҳодир, бақувват. 2. Фуқаро (гражданин). Қорабулоқ шевасига иккинчи-фуқаро маъноси қозоқ тилидан ўтган.

“Azamat” soʻzi haqiqatan ham bahodir, baquvvat soʻzlariga sinonim boʻla oladi va bugungi kunda keng qoʻllaniladi. *Qadim oʻtgan zamonda toʻrt azamat aka-uka boʻlgan ekan*. Gapda yozilganiga koʻra sifat boʻlib kelgan soʻz ot vazifasida ham kela oladi. *Qadim oʻtgan zamonda toʻrt azamat boʻlgan ekan*. Ikki gap tahlilida (balki) otlashgan sifat deb izohlashimiz mumkin. Yakka gap holda esa ot soʻz turkumi boʻladi va shu jarayonda kim soʻrogʻiga javob boʻlganda, toʻrt Azamat, toʻrt fuqaro maʼnosida kelishini kuzatish mumkin. Taʼkidlanganidek, ikkinchi maʼnosi qozoq tilidan oʻtgan.

3. Бай (турк) 1. Бой-бадавлат. 2. Эр-хотин кишининг турмуш ўртоғи. “Ўзбек тилининг изохли луғати” да “бай” сўзи арабча берилган, маъноси эса “савдолашиш”, “сотиш”, “келишиш”.

Navbatdagi soʻzimiz kichik tahlilni talab etadi. Bu yerda bir xil yozilgan soʻzning ikki tilda ikki xil maʼno anglatishi kuzatiladi. Demak, birinchi maʼnosida badavlat, ikkinchi maʼnosida turmush oʻrtoq. Bugungi kunda fonetik oʻzgarish yaʼni orfoepiya va orfografiya nuqtayi nazaridan tovush almashish hodisasi kuzatiladi, bugun nutqimizda “boy” shaklida ishlatamiz. Oʻzbek tilining izohli lugʻatida bay soʻzining yana bir arab tilidan oʻtgan maʼnosi boʻlib, “savdolashish”, “sotish” demakdir.

4. Мырза (араб+форс) 1. Котиб. 2. Саводли йигит. 3. Жаноб. 4. Эркаклар исми. (“кўли очик, сахий” маънолари ҳам mavjud)

Ushbu soʻz adabiy tilda ham, shevada ham, hatto tarixiy soʻzlar tarkibida ham qoʻllaniladi. Kelib chiqishiga koʻra arabcha va forsha deb berilgan. Leksemaning birinchi maʼnosiga izoh bersak: *Salim mirza bugun hujjatlarni qabul qiladi*. Ikkinchi maʼnoga sharh: *U juda ham mirzo yigit*. Uchinchi maʼnosi oʻzida “janob” soʻzini ifodalashi lozim: *Alisher mirza yigitlar safiga kirib qoldi*. Nihoyat, toʻrtinchi maʼno ayni shaxsning ismi maʼnosida qoʻllaniladi. *Mirza Azizov unitilmas rollari bilan qalbimizdan joy olgan*.

Navbatdagi eʼtiborga molik jihati shundaki, ushbu soʻz leksikonimizda “mirza” va “mirzo” shaklida baravar qoʻllanilib kelinadi.

5. Овқат (арабча) 1. Емиш, таом, емак. 2. Тирикчилик учун даркор нарсалардан ташқари “ҳол-аҳвол, турмуш даражаси”.

Beshinchi soʻzimiz Oʻzbek tilining izohli lugʻatida aynan uchraydi va maʼnosi mavjud. *“Ovqatni suzmaysanmi?”*, - deb baqirdi u. shevalarda fonetik oʻzgarishga uchragan holda, *“avqot” shaklida ham uchraydi.*

6. Хэлэк (араб) 1. Ўлмоқ. 2. Қийналмоқ, сарсон бўлмоқ. Озар. ҳалак 1. Ўлмоқ. 2. Қаттиқ қийналмоқ .

Oʻzbek adabiy tilida “halok” va “halak” shaklida uchraydigan ushbu soʻz shevalarda ham faol qoʻllaniladi. Birinchi ifodalangan maʼnosiga koʻra quyidagi gapni keltiramiz: *U jangda mardlarcha halok boʻldi.* Ikkinchi maʼno mohiyati: *Orzular ortidan quvib halak boʻldi.* Demak, fonetik hodisaga koʻra, tovush oʻzgarish hodisasi uchragan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. S.Ashirboyev. Oʻzbek dialektologiyasi // darslik// T.: “Navroʻz” 2016
2. М.Бегалиев. Ўзбек тилининг қорабулоқ шеваси лексикаси. Т.:2007.
3. Ф.Абдуллаев. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари 1., Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти. Т.: 1961
4. О.Мадрахимов. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикасини ўрганиш масалалари. Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. Т.: 1973.
5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 jildli. “Oʻzbekiston” nashriyoti. T.: 2021.
6. Ўзбек халқ шевалари луғати. Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. Т.: 1971.
7. А.Ишаев. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. Аҳмад Ишаев. Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти. Т.: 1977.
8. О.Мадрахимов. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий луғати. Урганч 1999.
9. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: 2008.
10. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. – Тошкент, Фан, – 1967
11. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1981.